

Відгук
офіційного опонента про дисертацію
Матковської Оксани Анатоліївни
«Функціонально-прагматичний потенціал лексикону сучасної
української політики»,
подану для захисту на здобуття ступеня доктора філософії
зі спеціальності 035 Філологія
(Київ, 2025. 247 с.)

Учення про гармонійний синтез інтра- та екстралінгвальних чинників як запоруки успішного й результативного дослідження мови в науковому світі сприймають аксіоматично. Зміни, що їх переживає суспільство, об'єктивує мова у вигляді фактів, часто неспростовних, які в єдності формують аргументну базу. Мовні та позамовні механізми взаємодіють перманентно: те, що зумовлює позитивне або негативне оновлення, переінакшення людського буття, потребує ословеснення, суб'єктом якого є окрема людина, групи людей чи колективний досвід. Мовні процеси динамізуються в періоди активного становлення тієї або тієї етнічної спільноти. Українська доба незалежності (з 1990 року) покликала до життя лінгвальні зміни кардинального вияву, причому не лише в ділянці літературної мови. Основний їхній зміст – повернення українській мові незаконно відібраного в неї питомого ресурсу, передусім лексико-семантичного, фразеологічного, дериваційного, граматичного. Розширює та доповнює цей стратумний спектр ортографія, ортоепія, ортологія. Ідеться насамперед про соціолінгвістичну опозицію «українізація / зросійщення», яка є гіпонімом для гіпероніма-опозиції «свій / чужий». Українська нація в цей період її історичного становлення занадмір політизувалася, що промовисто маніфестує такий мовний феномен, як політизація лексикону. Virізнена проблема ось уже понад три десятки літ не тільки не втрачає своєї гостроти, а й навіть посилює її, причому як у мовознавчій, так і в інших царинах знань – політологія, історія, культурологія, етнологія, етнографія тощо. Сьогодні дослідники намагаються об'єднати свої зусилля, вони вдаються до компаративного аналізу з тією метою, аби розставити якісь ваговиті або бодай переконливі наукові акценти. Цінними для них є лексикологічні праці, де системно зафіксовані діяхронійно-синхронійні еволюційні процеси. Доречно

навести в цьому зв'язкові твердження авторки рецензованої дисертації про те, що, по-перше, «лексичний склад мови найбільш тісно пов'язаний з позамовною дійсністю, а тому стає своєрідним дзеркалом змін, які відбуваються в суспільстві», по-друге, «особливе місце займають дослідження лексики української політики» (с. 23).

Розлогий вступ до відгуку про дисертацію подано свідомо, аби засвідчити без аргументованого вмотивування, що О. Матковська обрала винятково актуальну тему, значущість якої, за її переконанням, посилюють виклики дня натеperішнього, зокрема те, що «зміни в суспільному житті українців, нові політичні умови розвитку й існування держави, нові завдання й цілі влади та народу, зміна пріоритетів та боротьба за власну державність, спричинені повномасштабною російсько-українською війною, змінили звичну політичну риторику, тематику текстів і виступів на політичні теми, мову медіа та мову політиків», викликали «появу нових слів і активізацію окремих груп загальноживаної лексики у політичному лексиконі, передусім експресивних, оцінно-знижених, розмовних одиниць поруч із суспільно-політичною термінологією та лексикою. Разом з цим відбуваються й активні процеси цифровізації, що мають також посутній вплив на політичний дискурс і комунікацію, видозмінюючи політичні інститути держави, його функції та ознаки» (с. 16). Цей – без перебільшення – запит дня визначив наукову новизну аналізованого дослідження, основна тенденція якої полягає в комплексному застосуванні вперше в українському мовознавстві ідеографійного підходу до систематизації лексикону політики на основі досконалих і креативних лінгвістичних технологій (с. 19).

Власний досвід дає підстави твердити, що працювати в новаційній сфері, яка відображає наймодерніші мовні пертурбації, цікаво й водночас досить відповідально, а подеколи навіть небезпечно з огляду на можливі конфлікти через порушення з боку дослідника або реципієнта граней толерантності, через гостроту матеріалу або непередбачуване реагування на авторську аксіологію тих, кого вона стосується. Однак хтось повинен робити й цю вкрай важливу справу. До мовних хроністів із солідним теоретико-практичним напрацюванням

без вагань уналежнюємо молоду дослідницю О. Матковську з її авторською лабораторією, яка містить понад 400 одиниць лексикону політики з їхніми слововживаннями та контекстами (4000 слововживань) (с. 20–21). Репрезентативність цієї лабораторії і сформульованих на її базі теоретико-прагматичних положень транслює широта й авторитетність джерельної бази, яка охоплює масив текстів публіцистичного, офіційно-ділового, художнього та розмовного стилів, передусім українських електронних періодичних видань, протоколів засідань Верховної Ради України, виступів Президента України та українських політиків, офіційних державних сайтів тощо, а також лексикографійної продукції (тлумачні, термінологійні, енциклопедійні словники) та лінгвістичних корпусів: Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) (понад 150 тисяч текстів), Український парламентський корпус ParlaMint.

Працю, яку підготувала О. Матковська, вирізняють новаційні теоретичні підходи й оригінальні прагматичні набутки. Спочатку про теоретико-методологічні засади дослідження лексикону сучасної української політики. Їх логічно об'єднано в тугий науковий поліаспектний сюжет. Одна з важливих ліній його – ґрунтова характеристика із синхронійно-діахронійних позицій ономасіологічної сутності політичної лексики на тлі, яке виходить за лінгвістичні береги й екстрапольоване в соціологічну сферу, насамперед у розвихрений простір мовної політики. Наступна не менш значуща сюжетна лінія – інтерпретування термінологійної бази, точніше термінологійного різнобою та причин виникнення й перманентної експансії його (*політична мова, політема, політонім, мова політики, політична мова* й под.), окреслення потечійних можливостей нової лексики до творення лексичних об'єднань, в основі якого лежать парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні та інші відношення, а також проєктування кодифікувальних перспектив відповідно до засад національної автентики. Характерна для української мови номінативна неоднорідність у лексико-семантичній підсистемі з ідентифікувальною семою 'політика' демонструє, з одного боку, складність досліджуваної проблеми на зрізі поняттєвості й механізму її питомої оречевленості, а з іншого, –

відсутність уніфікованого підходу до розглядуваного питання загалом й органічних його складників зосібна. Доречно обрано такий термін-гіперонім, як *лексикон політики*, належно вмотивовано його зв'язки з гіпонімами, які формують систему лексичних одиниць, що «вміщує як власне політичний лексикон (терміни та суспільно-політичну лексику), так і загальноживану лексику, розмовні одиниці, терміни з інших галузей знань, а також okazіоналізми та неологізми для опису політичних реалій» (с. 25). Заслугує позитивної оцінки встановлення на основі запропонованих чітких критеріїв відмінностей між політичною лексикою та політичною термінологією з експліцитним випроєктовуванням явища детермінологізації. Авторська візія системно та послідовно корелює із випрацюваною в українському мовознавстві концептуальною лінією, зокрема з лінгвістичною версією А. Бурячка й тих дослідників, які солідаризувалися із цим лексикологом, розширювали та доповнювали із соціолінгвістичних, ідеографійних, термінографійних та інших позицій його погляди (І. А. Казимирова, О. І. Петрова, Н. В. Сніжко, Л. В. Туровська, Л. А. Халіновська, Н. О. Яценко та ін.), адаптовували набутий науково-практичний досвід до найновітніших динамічних процесів у суспільно-політичному лексиконі, спричинених дією глобальних суспільних трансформацій та воєнної агресії, насамперед активної фази сучасної російсько-української війни.

Спектр майстерно скомпонованих авторських сюжетних ліній розширює ще одна – творче осягнення концепції стратифікації лексичного корпусу, яку розробила Н. Ф. Клименко, застосувавши поняття семіохору й аргументовано обґрунтувавши його пріоритети. Домінантна теза дисертантки про те, що використання цієї ідеї «допомогло структурувати розмаїтий лексичний матеріал політичних текстів та розв'язати завдання його класифікації», що «різномірний за структурою і походженням матеріал семіохорів за родовими зв'язками класифіковано в менші за обсягом групи – семіогрупи й семіопідгрупи» (с. 47) постає в її науковому дискурсі не голою констатацією чи PR-інструментом, а комплексною, опертою на переконливі докази, логічно завершеною науковою процедурою з результативними наслідками. За допомогою запозиченої і творчо

адаптованої ідеї системно та переконливо продемонстровано на основі 1) ономасіологічного принципу «від поняття до значення», 2) методики виявлення функційно-прагматичного потенціалу номінації до внутрішньосистемної диференціації лексики та 3) ідеографійного підходу сучасні стратегійно-тактичні еволюційні процеси, ієрархійні відношення в інформативно релевантних, винятково актуальних для сучасного національного поступу семантичних просторах «Держава», «Армія», «Суспільство», навколо яких вибазувано реєстри політичних понять, що з високим ступенем об'єктивності експлікують знакові індекси мовної свідомості, а якщо ширше й перспективніше, то гіпероніміїні маркери українського мовомислення.

Новаторство праці О. Матковської полягає і в тому, що в ній, по-перше, подано цінні відомості про моделювання лексикону, головню політичного, у сучасній українській лексикографії (с. 55–59); по-друге, ретельно проаналізовано наукові підходи, які мають прямі або опосередковані контакти з мовою інтернет-видань і соціальних мереж, критеріями оцінювання онлайнмедіа крізь призму цифрових технологій (с. 42–45). Інтернет-комунікація, слушно наголошує авторка, «створює унікальне середовище для функціонування та розвитку суспільно-політичного лексикону, забезпечуючи швидке поширення інновацій, їх апробацію в різних комунікативних ситуаціях та формування нових стилістичних норм». Усе це дає змогу «не лише фіксувати зміни в лексичній системі, а й прогнозувати напрями її подальшого розвитку» (с. 44–45).

Що ж до теоретико-прагматичних та власне прагматичних досягнень дисертантки, то вони представлені в другому, третьому та четвертому розділах, де комплексно схарактеризовано ланцюг-семіохор «Держава» – «Армія» – «Суспільство», з'ясовано, зокрема, стабільну активність та процеси оновлення семіохору «Держава», функційно-прагматичний потенціал лексики семіохору «Армія», семантичну, функційну та прагматичну специфіку одиниць семіохору «Суспільство».

З-поміж заслуг дослідниці – розроблення ефективних засобів моделювання семантичного простору «Держава» із цілком закономірним

вичленовуванням у його складі семіогруп «Влада» та «Країна» та наступним скрупульозним диференціюванням їх на семіопідгрупи, яке вможливило чітке ідентифікування лексичного ресурсу, систематизування його за конкретними темами. Застосовувана процедура, як і передбачала О. Матковська, рельєфно відобразила «когнітивні аспекти концептуалізації “Держави” через структуру семіогруп та семіопідгруп» (с. 65). Повноту цієї технології-ієрархізації забезпечує те, що до складу розглядуваного семантичного простору входять суспільно-політична термінологія, загальноживана лексика, яка «набуває спеціалізованого значення в політичному контексті, неологізми, okazionalizmi та експресивно забарвлені номінації» (с. 65). Ясна річ, що такий поділ є до певної міри умовним, позаяк його семантико-детермінативні контури можна змістити в інші семасіологічні площини, унаслідок чого з'являться нові субмоделі гіперо-гіпоніміїні моделі. Репрезентативність одержаних результатів забезпечили 1) метод аналізу словникових дефініцій та 2) врахування суми можливих оточень, тобто дистрибутивного потенціалу (напр.: семіопідгрупа «Держава в умовах війни»: *єдина держава, наша держава, держава-жертва, держава-партнер, держава-союзник*; синоніміїний ряд: *держава-партнер, держава-союзник*; антоніміїна пара: *держава-жертва – держава-агресорка*). Особливу цінність становлять кваліфіковано витлумачені номінації, які реалізують своїм семантичним обсягом типові для доби незалежності ідентифікувальні семи, як-от: 'зростання почуття гідності громадян', 'активний, наполегливий вплив суспільства на владу' (*майдан, Революція Гідності*), 'практики відмежування від усього радянського / російського' (*декомунізація, дерусифікація, дерадянїзація*). Сприкрило, однак, беззастережне використання в процесі аналізу семіогрупи «Цифровізація та віртуалізація Держави» культивованої в інтернет-просторі лексеми *діджиталізація* (*діджиталізація*) замість нормативної *диджиталізація* як офіційного базового поняття (с. 74). Поданий у роботі орфографіїний коментар на цю тему (с. 74–75), на жаль, не гармонує, а дисонує з основним викладом.

З відчутним позитивним акцентом вирізняємо ті фрагменти дисертації, у яких розкрито й відображено на рисунках частоту сполучуваності того або

того слова як компонента базового поняття, ретельно відстежену за допомогою ресурсу Google Trends та лінгвістичного корпусу текстів Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК). Погоджуємося із пропозицією авторки роботи фіксувати в лексикографійних працях не тільки нейтральні термінологійні одиниці, а й експресивно конотовані номінації з різним ступенем стилістичного зниження, що справді-таки дасть змогу в майбутньому «правильно трактувати та використовувати нові слова та терміни», усі ті мовні одиниці, які виникли у зв'язку з різними суспільними змінами (с. 91).

Розділ, присвячений комплексному описові функційно-прагматичного потенціалу лексики семіохору «Армія», зближує із щойно проаналізованим розділом передусім корпус залучених для моделювання мовних одиниць, а саме: а) непохідних (базових словотвірних гнізд) та б) похідних (простих, композитів, юкстапозитів, аббревіатур), а також в) запозичених лексем та г) розчленованих номінацій. У цьому мінідискурсі ретельно зафіксовано мову воєнного часу як особливого лінгвістичного феномену. Йдеться про активну фазу російсько-української війни (2022–2024 рр.).

Виправданим є застосування до класифікації військової лексики не одного якогось критерію, як це вже утрадиційнилося в мовознавстві, а комплексного підходу, що передбачає синхронізоване використання структурно-семантичного, функційно-стильового, лексико-семантичного та прагматичного критеріїв. Досліджувану лексику, репрезентовану не тільки нормативними одиницями, кодифікованими в словниках, а й розмовними, стилістично забарвленими, експресивними, зінтегровано в такі основні семіогрупи: «Армія як інструмент держави», «Військова політика», «Номінації війни», «Військові дії», «Армія як соціальний інститут», «Учасники бойових дій», «Назви ворогів», «Озброєння та технічне оснащення», а окремі з них диференційовано на семіопідгрупи. Не викликає застережень твердження авторки, що «така структуризація добре збалансована й дозволяє врахувати критерії взаємозв'язку лексико-семантичних полів «Держава» – «Армія» – «Суспільство», формуючи єдину систему взаємопов'язаних понять у сучасному

політичному дискурсі» (с. 121). Схвалюємо успішно здійснені наміри вдокладнено ієрархізувати компонентний склад семіогруп або семіопідгруп, установити його активність за даними пошукового запиту Google Trends та за лінгвістичним корпусом ГРАК, а ще – поповнити лексикографійну (частіше термінографійну) сферу окремими новими або модернізованими гаслами, дотримуючись настанови, відповідно до якої «нова лексика (новозапозичення, новотвори) й оказіональна потребує тривалішого часу, щоб підтвердити свою усталеність у сучасному українському лексиконі або ж залишитися ефемеризмами й бути засвідченою лише в спеціальних словниках (іншомовних слів, нової лексики, оказіональної лексики тощо)» (Л. Кислюк) (с. 138). Виразно проілюстровано цю креативну практику на прикладі семіогрупи «Назви ворогів», конкретні репрезентанти якої покласифіковано за нормативним, стилістичним та прагматичним критеріями на нейтральні й емоційно-експресивні, розмовні, ненормативні, образливі, а найуживаніші з них подано у формі словникової статті, як-от:

Русня - і, збірн., зневажл. російський народ. Далі боятися відплати має русня, а не українці, – журналіст, засновник і головний редактор «Новинарні» Дмитро Лиховій (Новинарня, 15.04.22); Русня хвалиться нищівними успіхами в Маріуполі. І як доказ наводить фотку трофею, – радник міністра внутрішніх справ Антон Геращенко (УНІАН, 05.04.22).

Якщо говорити про загальну оцінку аналізу семантичного простору «Армія», то варто вирізнити насамперед його прагматичну частину й порівняти її з реальним, багатим на події кадром, що висвітлює сучасне воєнне життя, основні персонажі якого – захисники України і її поневолювачі.

Нарешті, про семіохор «Суспільство». Дослідниця вияскравила його найприкметніші ознаки: широта стилістичного діапазону та функційного аспекту. Стилістичний діапазон репрезентують терміни, розмовна лексика й навіть оказіоналізми, що пояснено безпосереднім відображенням у мовній картині світу огрому суспільних процесів, породженням нових номінацій для позначення актуальних явищ суспільного життя (с. 159). Фокус функційного аспекту охоплює розлогий спектр соціальної взаємодії – від побутового

спілкування до громадсько-політичної діяльності (с. 160). Щодо характеристики семіогруп «Соціальні спільноти», «Соціальна стратифікація», «Громадянська активність» та вичленовуваних у їхньому складі семіопідгруп, реалізованих відповідними темогніздами, то її здійснено кваліфіковано, за уніфікованою авторською технологією і специфічними дослідницькими прийомами, використання яких забезпечило фіксацію та інтерпретування окремих релевантних ознак тієї або тієї семіогрупи чи семіопідгрупи.

Лаконічно, але водночас ємно викладено проблему міжпросторових зв'язків та тематичної дисперсії в межах семіохорів «Держава», «Армія», «Суспільство». Ідеться про входження тієї самої лексеми до різних семантичних просторів залежно від типу актуалізованої семантики. Доведено, що функційно активні лексичні одиниці наділені семантичним варіюванням і здатністю до міграції в ланцюзі-семіохорі «Держава» – «Армія» – «Суспільство». Сподіваємося, що це малодосліджене питання знайде своє коректне та глибоке наукове розв'язання в майбутніх фундаментальних працях О. Матковської.

Логічно скомпоновані висновки до розділів та загальні висновки, які послідовно відрефлексовують реалізацію основних завдань, у повному обсязі віддзеркалюють стратегійно-тактичні вектори змісту роботи, системно корелюють із поставленими теоретико-методологійними завданнями й конкретною практичною реалізацією їх.

Робота належно апробована: основні її результати висвітлено в п'ятьох одноосібних публікаціях, три з яких – у фахових виданнях України, одна – у зарубіжному науковому виданні, одна – апробаційного характеру. Основні положення представлено в доповідях й обговорено на трьох міжнародних конференціях, одній усеукраїнській, а також на засіданні ради молодих учених та науково-методичних семінарах і засіданнях відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Виникли, зрозуміло, деякі зауваження, чи радше міркування, з приводу окремих положень рецензованої дисертації, а саме:

1. У роботі достатньо висвітлено такий аспект, як вплив російсько-української війни на розвиток сучасного лексикону політики. Схарактеризовано загальні тенденції динаміки лексикону політики. Цікаво дізнатися системну інформацію про семантичні пласти, які нарощують свою активність, отже, прямують до ядерної зони, і які звужують свої функційні потенції, отже, претендують на роль лексико-семантичних заповнювачів периферійної зони. На жаль, немає системних відомостей про оновлення семантики, прагматики окремих лексем, а через їхню значеннєво-прагматичну поведінку й семіохорів, семіогруп, семіопідгруп, конкретними репрезентантами яких вони є. Нарешті, хотілося б почути конкретнішу думку й про те, які семантичні розряди мілітарної лексики не змінили свого колишнього лексико-семантичного статусу. Чи не робилися спроби встановлення активності / пасивності / стабільності вирізного лексикону політики, про який ідеться, за даними пошукового запиту Google Trends та за лінгвістичним корпусом ГРАК?

2. Потребують конкретизації наукові мінівиклади про особливості функціонування одиниць лексикону політики в інтернет-просторі, про стилістичні спромоги й коректні характеристики цього лексикону в мові медіа. Запитання конкретне: «Як Ви розумієте поняття віртуалізації політичного простору та оцінюєте вплив сучасних медіа на розвиток лексикону політики?».

3. Традиційно мовознавці розглядають категорії «Суспільство» та «Держава» як одну тематичну єдність. У роботі запропоновано інший підхід до стратифікації цих семантичних просторів, згідно з яким вони утримують статус автономності. Уважаємо, що цій проблемі варто було приділити більше уваги, залучити для аналізу переконливіші аргументи, вилогізувавши їх за моделлю «збіжні / відмінні характеристики». Запитання знову конкретне: «На чому ґрунтується Ваша концепція? Які її методологічні засади?».

4. Не зовсім умотивованими є принципи відбору одиниць, що сформували базу Додатка. Чи є підстави номінувати слова та словосполучення, які ввійшли до цього фрагмента дисертації, ключовими для семіохорів «Держава», «Армія», «Суспільство», а можливо, і для вичленовуваних у їхньому складі семіогруп або семіопідгруп?

Беззастережно констатуємо, що висловлені зауваження та побажання сутнісно не впливають на загальну позитивну оцінку роботи, зокрема на її теоретичне (а саме: осмислення лексикону сучасної української політики як органічного складника загальнонаціонального українського лексикону) та практичне (а саме: використання картотеки активної лексики політичної сфери для укладання нових тлумачних словників і довідників, словника мови сучасної української політики) значення, вони радше зобов'язують розширювати дослідницький спектр проблеми.

З певністю твердимо, що завершена самостійно виконана дисертаційна праця «Функціонально-прагматичний потенціал лексикону сучасної української політики» відповідає вимогам, які зазначені в наказі Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 (зі змінами, унесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України №759 від 31.01.2019), а також у вимогах, передбачених пунктом 6 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, а її авторка – Матковська Оксана Анатоліївна – заслуговує присудження ступеня доктора філософії з галузі знань за спеціальністю 035 Філологія.

07 серпня 2025 року

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук,
професор кафедри журналістики та
мовної комунікації Національного
університету біоресурсів
і природокористування України

Микола СТЕПАНЕНКО